

Dood aan de tiran

De veranderende visie op tirannicide

De visie op tirannenmoord, het doden van een tiranniek leider of despoot, is in de afgelopen eeuwen regelmatig veranderd, van bejubeling en bewondering in de antieke wereld tot strikte afkeuring binnen het christendom tot ver in de zestiende eeuw. Hoe is deze verandering te verklaren? En wat veroorzaakte in de zestiende eeuw een kentering in het christelijke denken over tirannicide?

Anton van Hooff is historicus.

Daar ging onze kostelijke vrije Koninginnedag. Als Haagse scholieren moesten we een aubade brengen aan de burgemeester – de koningin bleef in Soestdijk om krentenmikken in ontvangst te nemen. We hadden vaderlandse liederen ingestudeerd, waaronder natuurlijk het Wilhelmus. We zongen ook het zesde couplet met ‘Die Tyranny verdrijven/Die my mijn hert doorwondt’.

Bij ‘de tirannie verdrijven’ dachten we natuurlijk aan de heroïsche Tachtigjarige Oorlog, niet aan moord. Willem zelf was daar niet wars van: hij had in 1568 met instemming kennisgenomen van plannen om Alva uit de weg te ruimen. Zijn eigen dood in 1584 werd als een tirannenmoord gevierd, met een *Te Deum* in de kathedraal van Den Bosch.

Bezoeking gods

Tot ver in de zestiende eeuw werd tirannicide door het christendom afgekeurd. Kerkleraren als Augustinus en Thomas van Aquino hadden betoogd dat de christen een tiran moest beschouwen als een bezoeking Gods. Ze keerden zich principieel af van de antieke verheerlijking van tirannicide, waarvoor de moord op Hipparchos door de Atheense geliefden Harmodios en Aristogeiton in 514 v.Chr. het prototype was. Tirannendoders, *tyrannoktonoi*, kregen standbeelden, hymnen en een cultus.

Voor het christendom was tirannendoding dus volstrekt taboe. Ieder gezag, ook dat van een despoot, kwam volgens het woord van Paulus van God. De enkeling die in de middeleeuwen tirannicide billijkte, werd als ketter beschouwd. Zo bepaalde het Concilie van Konstanz in de zitting van 6 juli 1415 de stelling dat ‘elke tiran rechtmatig en op verdienstelijke wijze gedood kan en moet worden door wie dan ook van zijn vazallen of onderdanen’ als strijdig met het geloof. Degenen die deze ‘zeer verdorven leer koppig’ aanhingen, waren kettters.

De traditionele leer dat de christen zich maar lijdzaam had te schikken werd in de zestiende eeuw nog verkondigd door Erasmus en Lipsius. De laatste had in zijn tijd diverse religieuze moorden op vorsten meegemaakt. Ze veroorzaakten doorgaans

alleen maar ellende in de vorm van burgeroorlogen, stelde hij vast. Dat was eveneens een reden waarom de gelovige de deugd van ‘gedooghzaamheid’ diende te betrachten, zoals het in de Nederlandse vertaling van zijn *Politica* (1590) heet.

Godeloos gezag

Ondertussen ontspon zich echter in het calvinistische kamp een nieuwe opvatting. In beginsel had de christen zich volgens Paulus’ doctrine wel aan het door God aangestelde gezag te onderwerpen, maar wat als dat gezag goddeloos was? Waren er in het Oude Testament niet genoeg voorbeelden van vorsten die kwaad deden in Jahwehs ogen en daarom gewelddadig aan hun verdiende einde kwamen? Calvijn had reeds verzet tegen vijanden van het ware christendom goedgekeurd. Beza, zijn opvolger in Genève en inspirator van ‘ons’ Plakkaat van Verlatinghe, ging veel verder. Geschokt door de Bartholomeusnacht van 23 op 24 augustus 1572, waarin honderden hugenoten waren afgeslacht, publiceerde hij in 1574 *Verhandeling over het recht van gezagsdragers over hun*

Tirannendoders Harmodios en Aristogeiton. Gipsen kopie van de marmeren kopie (in het Nationaal Museum Napels) van het verloren bronzen origineel op de Atheense agora. Museum of Classical Archaeology, Cambridge. Foto: Anton van Hooff.

onderdanen. In deze *Traité du droit des magistrats sur leurs subiets* demonstreert hij niet alleen zijn calvinistische vertrouwdheid met de Bijbel, maar ook de grondige kennis van de klassieke oudheid, die hij als humanist bezat. Hij kon zich niet vinden in de opvatting van personen die tirannendoders, ‘aan wie de Grieken indertijd zoveel eervolle beloningen toekenden’, onvoorwaardelijk veroordeelden. Volgens hem mocht men absoluut niet in twijfel trekken dat de samenzwering tegen Caesar legitiem was.

Beza laat het niet bij het risicoloos goedkeuren van geweld tegen tirannen in een ver verleden. Met goede redenen hadden de Denen de ‘tres-cruel Tyran’ Christian II afgezet – dat was in 1523 gebeurd. In Beza’s tijd hielden de Zweden Erik Gustavsson XIV, die wegens incompetentie was afgezet, terecht gevangen. Ten slotte hadden de Schotten onlangs hun koningin Mary Stuart afgezet en tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld. Wat Beza betreft, hadden ze er beter aan gedaan haar ter dood te brengen. Aan Beza’s wens zou in 1587 door Elisabeth I worden voldaan. Terwijl het afzetten van kwaadaardige vorsten, mits gedaan door het betere deel van de samenleving (*melior pars*), wel door meer auteurs werd gebillijkt, keurde Beza uitdrukkelijk het doden van een eigentijds vorst goed. Dit standpunt betekende een radicale omslag in het denken over tirannendoding.

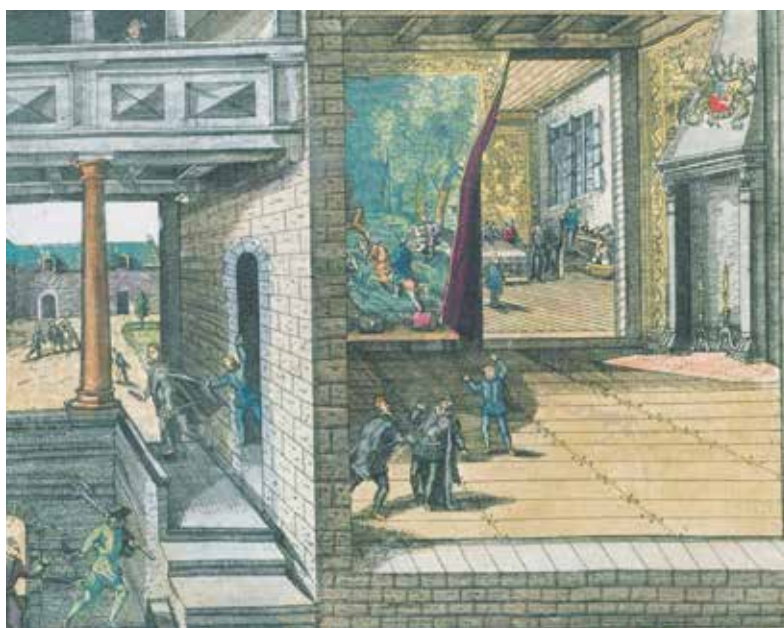
Van denken naar doen

Beza liet het niet bij pleidooien. Hij zou de jonge Poltrot de Méré tot de moord op de katholieke leider Frans van Guise op 24 februari 1563 hebben aangezet, als we De Mérés bekentenis onder foltering moeten geloven. De Méré deed zich voor als deserteur en won het vertrouwen van de roomse troepen die Orléans, bolwerk van de hugenoten, onder leiding van Guise belegerden. Beza had aan De Méré gezegd dat hij met een zuiver geweten de daad kon plegen. Engelen zouden hem bijstaan en het hemelrijk stond hem te wachten als hij omkwam. De Méré moest zijn driestheid

inderdaad met de dood bekopen en wel met de traditionele straf die op vorstenmoord stond: vierendeling.

Een ‘tirannendoder’ die niet bij leven werd gevierendeeld, was de moordenaar van Willem van Oranje. Na zijn dood onder zware foltering werden ‘slechts’ vier lichaamsdelen van Balthasar Gerards bij de poorten van Delft gelegd. Hij gedroeg zich bij de langgerekte terechtstelling op de markt als een ware martelaar. Toen de hand waarmee hij het ‘verradisch moordadighe feyt’ had bedreven was afgeknepen, toonde hij op weg naar de bank waar hij verder ‘behandeld’ zou worden triomfantelijk zijn armstomp aan het publiek. Getuigenissen uit beide politiek-religieuze kampen verklaarden met ver- en bewondering dat Gerards zelfs onder de verminkingen geen kik gaf. Hij zegde gebeden en psalmen op. Hij had alle kenmerken van een overtuigingsdader. Als strikte katholiek zou hij al vroeg – dus vóór de ban door Filips II – het voornemen hebben uitgesproken om Oranje uit de weg te ruimen. Op weg van zijn ►

Boven: De moord op de hertog van Guise door Jean Poltrot de Méré, 18 februari 1563. Prent door Jean Perrissin, 1570. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.
Onder: De moord op Willem van Oranje door Balthasar Gerards. Prent van Hogenberg uit Willem Baudartius, *De Nassausche oorlogen*, Michiel Colijn, Amsterdam 1611. Collectie Koninklijke Bibliotheek.

Centraal paneel uit het triptiek *Het martelaarschap van St. Hippolytus* door Dirk Bouts, gemaakt tussen 1465 en 1475. Te zien in de Sint-Salvatorskathedraal in Brugge.

bakermat Franche-Comté kreeg hij tot twee keer toe van een priester bij voorbaat absolutie voor zijn euvele daad. Het ging hem niet om het riante kopgeld en de adeldom, die Filips in de volgelvrijverklaring in het vooruitzicht had gesteld. Aan roomse kant begon al direct de verheerlijking van Gerards als tirannendoder en martelaar. Er werden zelfs pogingen gedaan om Gerards tot heilige martelaar te verklaren. Hij werd vergeleken met Joris, die de draak, in casu Van Oranje, doodde en met David, die de monsterlijke Goliath versloeg. Een verwijzing naar de Romeinse oudheid ontbrak niet onder de loftuitingen. Had niet indertijd Mucius Scaevola ('Linkserd') zijn hand in het vuur gestoken om zijn onverschrokkenheid te demonstreren aan Porsenna die het tirannieke koningschap van Tarquinius Superbus wilde herstellen?

Mariana, de roomse Beza

Ook twee Franse koningen, Henri III en Henri IV, vonden de dood door roomse moordenaars-handen. De monnik Jacques Clément stak op 1 augustus 1589 met een dolk, die met gif was besmeerd, in op Henri III, de broer van 'onze' Frans van Anjou. De dader werd meteen door de toegesnelde lijfwacht afgemaakt. Zijn lijk werd gevierendeeld. Bij leven gevierendeeld werd François Ravailac, die opvolger Henri IV op 14 mei 1610 doodstak. Hij was tot de daad gedreven door visioenen. Tijdens de verhoren betuigde hij geen spijt. Ook hij was een representant van een het nieuwe fenomeen, de overtuigingsdader.

Tussen deze moorden op Henri III en IV schreef de Spaanse jezuïet Mariana *Over de koning en de koninklijke instelling* (*De rege et regis institutione*; Toledo 1599). Daarin is een hoofdstuk gewijd aan de vraag 'of het geoorloofd is een tiran onschadelijk te maken'. In het positieve antwoord noemt Mariana de moord op Henri III van tien jaar eerder een 'uitermate memorabel tafereel'. Deze roomse Beza voert naast de Bijbelse voorbeelden de bekende antieke precedenteren aan: Harmodios en Aristogeiton en ook Brutus, de moordenaar van Caesar. Maar had het Concilie van Konstanz niet uitdrukkelijk het goedkeuren van tirannenmoord als ketterij veroordeeld? Mariana vecht de rechtsgeldigheid van deze bepaling aan. Welke van de drie toen rivaliserende pausen had zijn fiat gegeven? Niet de legitieme pausen Martinus V en Eugenius, noch een van hun opvolgers. Een apart moraaltheologisch vraagstuk was 'of het geoorloofd (*fas*) is een tiran met gif te doden'. Natuurlijk was het persoonlijke risico voor de dader bij gifmoord aanzienlijk minder groot, maar volgens het natuurrecht mocht niemand zichzelf doden. Dat deed de vijand of tiran die vergiftigd voedsel tot zich nam of met venijn besmeerde kleding aantrok in feite wél. Mariana concludeerde dat iemand ombrengen door vergif in drank of eten te doen *nefas* is, niet geoorloofd dus.

De moordenaar-martelaar

Roomse en calvinistische denkers kwamen in de zestiende eeuw dus tot hetzelfde, nieuwe standpunt: tirannenmoord was geoorloofd. Tirannendoders kregen de betiteling *monarchomachen*, monarchbestrijders. Daders zoals De Méré, Gerards, Clement en Ravailac handelden vanuit hun eigen opvatting. Ze moordden niet alleen, maar stelden ook hun eigen leven in de waagschaal. Ze gedroegen zich als martelaars, die door hun geloofsovertuiging werden gedreven. Het begrip martelaar, 'bloedgetuige' in mooi archaïsch Nederlands, is een christelijk novum; voor de heidense oudheid – en ook voor moderne ongelovigen – was en is het onbegrijpelijk dat iemand het leven veil heeft voor een geloof. Het leven geven voor vrijheid, vaderland of vrienden was en is iets van een heel andere orde. ■

Verder lezen

Franklin L. Ford, *Political Murder, From Tyrannicide to Terrorism* (Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1985).

Nanne Bosma, *Balthazar Gerards, Moordenaar en martelaar* (Rodopi, Amsterdam 1983).

Tom Verschaffel (red.), *Koningsmoorden* (Universitaire Pers Leuven, Leuven 2000).

Anton van Hooff, *Tirannenmoord. Van Caesar tot Hitler* (Omniboek, Utrecht 2021).